

SEYAHATNAME

GENÇ TANZİMAT PAŞAZADESİ AVRUPA'DA

Seyahatname-i Avrupa
ve Avrupa
Lâyihası

MEHMED RAUF

İnceleme, Çeviri, Metin: Fikret Turan

GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı Mehmed Rauf'un *Seyahatname-i Avrupa* isimli eseri ile Avrupa toplumlarının sosyal, siyasal ve ekonomik durumunu özetlediği ve daha önce basılmamış *Avrupa Lâyihası* isimli eserinin Latin harfli tam metnini, sözlüğünü ve Türkiye Türkçesine çevirisini ortaya koymak ve bunların gerekli bilimsel incelemesini ve değerlendirmesini yaparak araştırmacıların ve okuyucuların bilgisine sunmaktır. *Seyahatname-i Avrupa*, Mehmed Rauf'un 6 Nisan 1851 tarihinde başladığı ve aynı yılın Temmuz ayı sonlarına kadar yaklaşık 4 ay süreyle Avrupa'nın siyasal, ekonomik ve kültürel bakımdan önemli bulduğu şehir, kasaba, köy ve diğer mekânlarına yaptığı ziyaretleri çok fazla ayrıntıya ve bireysel duygulanışlara kapılmadan oldukça resmî bir tonla anlattığı 50 sayfalık bir eserdir. Basılarak yayımlanmış olsa da eserin kütüphanelerde ve özel kitap koleksiyonlarda tam bir nüshasına ulaşılammıştır. Oldukça az sayıda basıldığı ve bu sebeple birçok Tanzimat yazarı tarafından bile görülmediğini anladığımız eserin günümüzde ulaşılabilen bir tek nüshası olsa da bu nüshada 8 sayfalık bir eksiklik bulunmaktadır. Biz, bu çalışmamızda, her ne kadar bu eksik matbu metni değer-

lendirerek kullanmış olsak da, basılı metne kaynaklık eden ve *Avrupa Lâyihası* olarak isimlendirdiğimiz rapor yazısını da içeren yazarın kendi el yazısıyla yazdığı müellif nüshasına ulaşip inceleme imkânı bulduğumuzdan, hem *Seyahatname-i Avrupa*'nın hem de *Avrupa Lâyihası*'nın metinlerini tam ve eksiksiz olarak esas itibarıyla bu elyazmasına dayalı olarak ortaya koyduk.

Elyazması nüsha eksiksiz bir metin olduğu gibi yazarın matbu esere yansımayan bazı notlarını, üzerine çizerek çıkardığı veya derkenara eklediği bazı açıklamalarını da içermektedir. Bu açıklamalar yazarın kimliğine dair daha önce bilinmeyen önemli bilgiler sağladığı gibi matbu metinde yanlış dizilen, atlanmış veya farklı yorumlanmış kelimelerin aslına uygun hale getirilmesine de imkân tanımıştır. Bu doğrultuda eserin hem matbu hem de elyazması metinlerini değerlendirerek eser ve yazarı hakkındaki bilgileri önemli ölçüde tamamladığımızı düşünüyoruz.

Bilindiği gibi 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti tarafından çeşitli ülke merkezlerine gönderilen elçilerle onların maiyetindeki memurlar, yazdıkları tahrir veya sefaretname adı verilen risalelerde katıldıkları resmî görüşmelerin yanı sıra bu devletlerin siyasi düzeni, toplum yapısı, iktisadi durumu, askerlik, sağlık ve eğitim kurumları gibi özelliklerine dair kısım kısım bilgiler vermiş ve bu eserler zamanla sefaretname adı verilen tarihî-edebî bir türe dönüşmüştür.¹ Sayısı elli civarında olan bu sefaretnamelerin

1 Kapsam, üslup ve kompozisyon yapısı bakımından çeşitlilik gösteren Osmanlı sefaretnamelerinin tarihi gelişimi, genel özellikleri ve önemi gibi konularda bk. Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, 2. bs., haz. Bekir Sıtkı Baykal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, ss. 1-13, 43-49; Hadiye Tuncer & Hüner Tuncer, *Osmanlı Diplomasisi ve Sefaretnameler*, Ümit Yayıncılık,

çok önemli bir bölümü Osmanlı Devleti'nin askerî, siyasi ve ekonomik sorunlar yaşadığı Avrupa devletlerine ve toplumlarına dairdir.² Bu eserler Osmanlı devlet adamları ve aydınlarının zihninde Avrupa ülkeleri hakkında oluşan merak ve bilgilenme ihtiyacını bir düzeye kadar karşılayan kaynak eserler olmuşlardır.³ Bu eserlerin sayısı ve önemi 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devlet kurumlarının Avrupa'daki örneklerine benzer şekilde modernize edilmeye başlandığı III. Selim ve II. Mahmud dönemlerinde iyiden iyiye artmıştır. Eser yazarları zaman zaman eserlerinin sonuna Avrupa devletlerinin işleyiş şekline, kanunlarına ve toplum düzenine dair gözlem ve görüşlerini lâyiha denilen raporlarla da padişaha ve devlet adamlarına sunmuşlardır. Buna paralel olarak, 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren resmî bir görevle değil de, bireysel olarak gezmek, dil öğrenmek veya tahsil görmek gibi daha özel amaçlarla Avrupa'yı ziyaret eden devlet adamları ve aydınlar tarafından seyahatname adı altında eserler de yazılmıştır. Özellikle Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra sayısı artmaya başlayan bu türden seyahatname eserlerinin bir kısmı bastırılarak yayımlanmış ve böylece bu eserlerde anlatılan Avrupa ülkelerinin yönetim şekli, askerî ve ekonomik gücü, eğitim ve kültür kurumları

Ankara 1997, ss. 47-48; İbrahim Şirin, *Osmanlı İmgeleminde Avrupa*, Lotus Yayınları, Ankara 2006, ss. 129-148.

2 Araştırmalar ilerledikçe bu eserlerin sayısı da artmaktadır. Konuya dair görüşler üzerine bk. Unat, *a.g.e.*, s. 46; Şirin, *a.g.e.*, s. 143.

3 Bu eserler arasında özellikle 1821 yılında Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi tarafından yazılan meşhur *Fransa Sefaretnamesi*'nin Lale Devri'ndeki gelişmeler üzerinde, 1792 yılında Ebubekir Ratib Efendi tarafından yazılan *Nemçe Sefaretnamesi*'nin III. Selim'in askerî alanda yaptığı yenilikler üzerinde ve Sadık Rıfat Paşa'nın tahrir ve mülahazalarının da Tanzimat döneminde uygulamaya konulan kimi yenilikler ile yeni açılan kurumlar üzerinde önemli derecede etkilerinin olduğu yaygın kabul gören görüştür. Unat, *a.g.e.*, ss.13, 154-162; Şirin, *a.g.e.*, s. 148.

ile vatandaşlarının bireysel ve toplumsal hakları gibi konular sadece seçkinlere ve aydınlara değil yeni yeni oluşmaya ve güçlenmeye başlayan okur-yazar kitlelere de ulaşmaya başlamıştır. Bu bağlamda *Seyahatname-i Avrupa* da Mehmed Rauf'un seyahat amacıyla belli başlı birçok Avrupa ülkesine yaptığı ziyaretlerini anlattığı ve bastırarak yayımladığı bu türden bir seyahatname eseridir.

Mehmed Rauf'un eserini benzeri diğer eserlerden ayıran en önemli özelliği onun resmî bir görev üstlenmeden tamamiyle turistik amaçlı olarak dönem şartları içinde yaptığı çok uzun bir seyahati anlatmasıdır. Denilebilir ki *Seyahatname-i Avrupa*, o zamana kadar Avrupa'ya dair yazılmış sefaretname ve seyahatnameler arasında Batı ve Orta Avrupa'nın bütün belli başlı şehirlerini, özel öneme sahip kültür merkezlerini ve meşhur tabiat alanlarını tek bir kitap içinde anlatan yegâne eserdir. Yazar, eserin başında seyahatinin amacını, gezmek, dil öğrenmek ve Londra Fuarı sebebiyle dünyanın dört bir tarafından bu şehre gelen insanların arasında bulunmak olduğunu söyler ve bu doğrultuda Roma, Londra, Paris, Brüksel, Berlin ve Viyana gibi zamanın önde gelen Avrupa devletlerinin siyasi merkezlerini, Napoli, Venedik, Floransa ve Budapeşte gibi yüksek tarihî ve kültürel niteliklere sahip şehirleri, Pompei ve Herculeneum gibi önemli arkeolojik siteleri, İsviçre dağları ve gölleri gibi tabiat güzellikleriyle meşhur elli civarında seçkin mekânı ziyaret eder. Yazar, bu gezilerini hem iptidai vasıtalarla hem de en son teknolojik ulaşım araçlarıyla yapmıştır. Kendisinin zaman zaman buharlı vapur, zaman zaman dilicans, zaman zaman basit atlı araba, zaman zaman tren ve zaman zaman da kızakla, kısaca dönemin eski ve yeni belli başlı bütün ulaşım araçlarıyla yaptığı

gezilerini ilk elden bütün canlılığı ve heyecanıyla anlatması, eseri, dönem okuyucusunun gözünde bir kat daha ilginç hale getirmiş olmalıdır.

Yazarın seyahatini ilginç hale getiren bir diğer husus da onun bu kadar çok önemli mekâna yaptığı gezilerini oldukça genç sayılabilecek bir yaşta, 22-23 yaşlarında, tek başına yapmış olmasıdır. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra siyaset, eğitim, kültür ve iktisat alanlarında Avrupa'daki kurumları ve uygulamaları örnek alan yeniden yapılanma ve modernleşme faaliyetlerinin hız kazandığı bir dönemde hem mensubu olduğu ailenin, hem de görevli bulunduğu makamın kendisine kazandırdığı maddi ve manevi imkân ve özgüvenle, Mehmed Rauf, döneminde Avrupa'nın askerî, iktisadi ve teknolojik olarak en güçlü ülkelerinin başkentlerini, önemli şehirlerini ve bölgelerini gezmiş, buralarda öne çıkan okul, müze, tiyatro, botanik bahçesi ve rasathane gibi ileri medeniyet kurumlarını, saray, kilise ve fuar binası gibi görkemli mimarlık anıtlarını, sanayi tesislerini, liman, karayolu ve demiryolu gibi gelişmiş ulaşım altyapısını, telgraf, buharlı vapur ve tren gibi teknolojik icatları ve araçları ve benzeri diğer birçok konuyu hem *Seyahatname-i Avrupa*'da hem de *Lâyiha*'da çok fazla bireysel duygulanışlara kapılmadan ağırbaşlı bir şekilde anlatmıştır. Hem maddi hem de siyasi sebeplerden ötürü eser bastırmanın çok da kolay olmadığı bir dönemde yazdığı bu iki eser arasında daha önemli gördüğü *Seyahatname-i Avrupa*'yı kısa sürede bastırarak yayımlaması da gençliğinin verdiği idealizmle yazarın eserine olan inancını, cesaretini, girişkenliğini ve eserinin ancak insanlar tarafından okunarak değerini bulacağına dair görüş ve tavrını gösterdiği açıktır.

ESERİN YAZARI MEHMED RAUF HAKKINDA BİLGİLER

Yazar, eserde kendisini âmedî hulefâsından Mehmed Rauf olarak tanıtmıştır. Hulefâ, Arapça halîfe kelimesinin çoğulu olarak birçok anlama sahip olsa da Osmanlı idare sisteminde Osmanlı Devleti'nin en yüksek idarecilerinden oluşan Divan-ı Hümayuna bağlı dairelerde çalışan yüksek rütbeli kâtipler için kullanılmaktadır. Mehmed Rauf da Âmedî Kalemî Dairesi'nin amiri olan âmedî veya âmedçinin emrinde üst düzey idareci kâtip olarak çalışan bir bürokrattır. Bu dairede çalışan görevliler Tanzimat döneminde nazırlar kurulu işlevinde olan Divan-ı Hümayun'dan nazırlıklara ve diğer makamlara gönderilen resmî yazıları yazan ve düzenleyen bir daire olduğu gibi devletin yabancı merkezlerdeki sefirlikleriyle olan yazışmalarını da yapan önce reisülkütuba sonraları da Hariciye Nazırlığı'na bağlı önemli bir devlet kurumudur. Bu daire Tanzimat döneminin önemli devlet adamlarından Mustafa Reşid Paşa ve Sadık Rıfat Paşa gibi kalburüstü yöneticilerin de bir süre çalıştıkları ve yetiştikleri üst düzey özel bir memuriyet makamıdır.⁴

Mehmed Rauf, matbu metinde kendisini bu şekilde oldukça kısa tanıtmış olsa da, elyazması nüshaya yazdığı ancak matbu metne koymaktan vazgeçtiği bir cümle kendi-

4 Âmedî ve Âmedî Kalemî Dairesi hakkında bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 1, 3. bs., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, ss. 55-56; Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, 2. bs., Enderun Kitabevi, İstanbul 1986, ss. 15-16.

sinin ailesine ve kimliğine dair önemli ipuçları ortaya koyar. Yazma nüshanın 2a sayfasında kısmen sildiği, kısmen de üzerini çizdiği “Rıf at Paşa hazretlerinin hıdmet-i sefâret-le elli sekiz târihinde ikinci defa Viyana azîmetinde on üç yaşında oraya berâber giderek” şeklindeki ibare kendisinin on üç yaşındayken Sadık Rıfat Paşa’nın Viyana’ya Osmanlı elçisi olarak gittiğinde dolaylı olarak aile mensubu olarak yanında bulunduğunu bildirmektedir. Bu bilgidен kendisinin Sadık Rıfat Paşa’nın (1807-1857) büyük oğlu olan ve kaynaklarda genellikle Rıfat Paşazâde Mehmed Rauf Bey olarak gösterilen kişi olduğu ortaya çıkmaktadır. Kaynaklar Sadık Rıfat Paşa’nın üç oğlundan en büyüğünün 1829 (h. 1244) doğumlu Mehmed Rauf olduğunu bildirir ki bu da Sadık Rıfat Paşa’nın Ekim 1842 ile Mayıs 1843 tarihleri arasında ikinci kere Viyana elçiliği görevini yaptığı sırada kendisinin 13 yaşında olduğunu teyit etmektedir.⁵ Yazar, *Seyahatname-i Avrupa ve Lâyiha*’yı 1852’de tamamladığına göre bu eserleri yazdığında 22-23 yaşlarındadır. Matbu eserde babasının ismini yazmaktan vazgeçmesinin en büyük nedeni, dönem şartlarında yüksek bir masrafla yapıldığını düşündüğümüz bu seyahatin bu dönemde üst düzey devlet yöneticileri arasında var olan yoğun siyasi rekabet, kıskançlık ve çekişme ortamında dedikodulara ve kıskançlıklara yol açmasına meydan vermemek ve sık sık görevlerinden azledilen

5 Mehmed Rauf’un doğum tarihine dair bk. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, BOA. DH. SAİDd. 1-342 (H-29-12-1244). Babası Sadık Rıfat Paşa çeşitli zamanlarda 4 kere Hariciye nazırlığı, 4 kere Meclis-i Vâlâ başkanlığı, 2 kere Viyana elçiliği ve 1 kere de maliye bakanlığı yapmıştır. Sadık Rıfat Paşa’nın idari görevleri ve faaliyetleri üzerine bk. Dilek Türkdemir, “Osmanlı Devleti’nin Yeniden Yapılanma Sürecinde Önemli Bir Devlet Adamı: Mehmed Sadık Rıfat Paşa”, (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007), s. 132.

babasının aleyhine siyasi rakipleri tarafından kullanılmasına fırsat yaratmamak olmalıdır.⁶

Tarihî kaynaklarda ve resmî belgelerde kendisinden Rıfat Paşazade Mehmed Rauf olarak bahsedilen ve Tanzimat döneminin önemli devlet adamlarından olan yazar, 1858'de kâtip olarak görev yaptığı Âmedî Kalemî'nin amirlik derecesi olan âmedî makamına yükselmiş, 1863'ten sonra ise çeşitli sürelerle zaptiye müsteşarlığı ve Meclis-i Vâlâ üyeliği, 1878'de başvekâlet müsteşarlığı, 1879'da Bingazi valiliği ve Midilli mutasarrıflığı görevlerine tayin edilmiştir.⁷ 1883'te kendisine vezirlik rütbesi verilmiş ve bundan kısa bir süre sonra aynı yıl içinde vefat etmiştir.⁸ Mehmed Rauf, Osmanlı Devleti'nin başta Rusya olmak üzere birçok ülkeyle önemli savaşlar, çatışmalar ve sorunlar yaşadığı 19. yüzyılın ikinci yarısında yapılan uluslararası görüşmelerde ve müzakerelerde

6 Sadık Rıfat Paşa'nın çeşitli siyasi rekabet ve çekişmelerden dolayı görevlerinden azledilmesi konusu çeşitli kaynaklarda zikredildiği gibi oğlu Mehmed Rauf tarafından yazılan babasının biyografisinde de zaman zaman dile getirilmiştir. Bk. Ali Akyıldız, "Sadık Rıfat Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 35; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, ss. 400-401; Bekir Günay, "Mehmed Sadık Rıfat Paşa'nın Hayatı, Eserleri ve Görüşleri", (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1992), ss. 7-10, 26-30; Yaşar Semiz, "Sadık Rıfat Paşa (1807-1857) Hayatı ve Görüşleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 1994 (1), ss. 135-144.

7 Mehmed Rauf'un Meclis-i Vâlâ üyelikleri üzerine bk. Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, ss. 212-218.

8 Mehmed Rauf'un kabri Zeytinburnu'unda Silivrikapı civarında bulunan Seyyid Nizam Camii ve Türbesi haziresinde bulunan aile mezarlığındadır. Mezar taşında gösterilen ölüm tarihi 25 Safer 1301 [26 Aralık 1883]'dir. Bu mezarlıkta bulunan aile üyelerinin mezar taşları üzerine bk. Süleyman Berk, *Zamanı Aşan Taşlar, Zeytinburnu'nun Tarihi Mezar Taşları*, Cilt 2, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, 2016, ss. 850-854. Yazarın görevleri üzerine bk. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî, Osmanlı Ünlüleri*, C. 4, haz. Nuri Akbayır ve Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, ss. 1362-1363; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, C. 2, haz. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991, s. 37.

Osmanlı Devleti'ni temsil eden üst düzey diplomat ve bürokratlardan biri olmuştur. Bu bağlamda başta Kırım Savaşı'yla ilgili müzakereler olmak üzere İngiliz ve Rus temsilcileriyle yapılan çeşitli diplomatik görüşmelerde Osmanlı Devleti'ni temsil eden ekibin içinde yer almıştır.⁹ Kendisinin Parga mutasarrıflığı sırasında buradaki bazı mirî çiftlik, arazi ve emlakın yabancılara satılmasıyla ilgili baş gösteren problemlerin çözümünde de yapıcı girişimleri olmuştur.¹⁰

Babası Sadık Rıfat Paşa'nın 1857'de vefat etmesinden sonra, Mehmet Rauf babasına ait eserleri 1858 (h. 1275) yılından başlamak üzere küçük risaleler halinde Takvimhâne-i Âmire Matbaası'nda bastırarak yayımlamıştır. Bu yazıların sonradan "Âsâr-ı Rif'at Paşa", "Metrûkât-ı Âsâr-ı Rif'at Paşa" ve Müntehabât-ı Âsâr-ı Rif'at Paşa" başlığı altında cüz cüz yayımlanarak bir araya getirildiği ve çeşitli baskılarda farklı risalelerin farklı cilt numaralarıyla çıktığı anlaşılmaktadır.¹¹

Mehmed Rauf, bugün İstanbul İl Milli Eğitim Müdür-lüğü binası olarak kullanılan Çağaloğlu'nda Babıali Caddesi üzerinde bulunan Rauf Paşa Konağı'nda yaşamıştır. Babası tarafından ilkin ahşap olarak yaptırılan bu bina, 1865 yılında çıkan büyük Hocapaşa yangınında yanmış, bunun üzerine konak, kendisi tarafından kâğıt olarak 1870'li yıllarda dönemin modern mimari üslubuna göre yeniden yaptırılmıştır.¹²

9 Ali Fuat Türk geldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye*, C. 1, 2. bs., haz. Bekir Sıtkı Baykal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, ss. 1, 15, 19, 31.

10 Cevdet Paşa, *a.g.e.*, C. 4, ss. 139-145.

11 Kütüphanelerde bulunan bu baskıların çoğunda basım yılı, yeri ve matbaa ismi yoktur. Bununla birlikte 1290-1293 (miladi 1873/1874-1876/1877) yıllarında kısa kısa 11 cilt olarak yeniden yayımlanan yazıların künye bilgileri şöyledir: Tatyos Dividciyan Matbaası (C. 1-2, 1290, C. 6-8, 1291), Dikran Karabetyan Matbaası (C. 3-5, 1291), Ali Bey Matbaası (C. 9-10, 1292, C. 11, 1293).

12 Ali Fuat Türk geldi, 2013. *Maruf Simalar*, haz. Selçuk Akşin Somel ve Mehmet Kalpaklı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, ss. 15-18.

Mehmed Rauf'un oğlu, 1857 doğumlu Mehmed Sadık, Sadaret Mektubi Kalemi Dairesi hulefasındandır ve kaynaklarda Rauf Paşazade Sadık Bey olarak geçer.¹³ Bazı kaynaklarda kızlarının olduğuna dair bilgiler vardır.¹⁴

B. SEYAHATNAME-İ AVRUPA ESERİ

Seyahatname-i Avrupa, Mehmed Rauf'un 1851 yılının Mayıs ayında Londra'da açılan ve Osmanlıların kısaca Londra Sergisi adını verdikleri Uluslararası Sanayi Ürünleri Fuarı'na giderken ve gelirken gezdiği Avrupa şehirlerini anlattığı bir seyahat eseridir.¹⁵ Eserde verdiği bilgilere göre yazar, 6 Nisan

13 Bk. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, BOA. İ.HUS. 60 – 82 (H-09-08-1315), DH. SAİDd. 201 347 (H- 29-12-1274). Yazarın ayrıca Örfi Bey ve Ali Bey isimli oğullarının olduğunu da kaynaklardan öğreniyoruz. Ali Bey çok genç yaşta vefat etmiştir ve mezarı Seyyid Nizam Türbesi haziresindeki aile mezarlığında bulunmaktadır. Bk. Berk, *a.g.e.*, ss. 850-854. Yazarın diğer oğlu Örfi Beyin ise besteci Şemseddin Ziya Beyin hanımı Fatma İsmet Hanımın babası olduğunu biliyoruz. Bk. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, BOA. H-07-05-1330 (MV 164-22).

14 Günay, *a.g.e.*, s. 301.

15 1 Mayıs 1851 tarihinde Londra'da Hyde Park'ta cam ve çelikten özel olarak yapılan ve Osmanlıların Billur Saray adını verdikleri Crystal Palace'ta açılmış olan Uluslararası Sanayi Ürünleri Fuarı (The Great Exhibition of the Works of Industry of All Nations) hakkında ayrıntılı bilgi şu kaynaklarda görülebilir: C. R. Fay, *Palace of Industry, 1851: A Study of the Great Exhibition and Its Fruits*, Cambridge University Press, Cambridge 1951; Yvonne Ffrench, *The Great Exhibition: 1851*, Harvill Press, London 1950; Great Exhibition, *Official Descriptive and Illustrated Catalogue of the Great Exhibition of the Works of Industry of All Nations*, 3 Cilt, Spicer Brothers, vd., London 1851. Bu fuara Osmanlı Devleti'nin katılımı konusuyla ilgili olarak bk. İbrahim Şirin, "Dünya Fuarları ve Osmanlı Modernleşmesi", *Journal of History Studies* 9/2 (2017 A Tribute to Prof. Dr. Ali Birinci), ss. 189-204; Aziz Tekdemir, "1851 Londra Sergisi ve Osmanlı Devleti'nin Katılımı", *Akademik İncelemeler Dergisi* 13/1 (2018), ss. 291-321; Fikret Turan, *Seyahatname-i Londra: Tanzimat Bürokratinin Modern Sanayi Toplumuna Bakışı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2009. Osmanlı Devleti tarafından sergilenmek üzere gönderilen ürünlerin listesi ve bu ürünlerden bazılarının gravürleri 3 ciltlik ürün kataloğunun 3. cildindeki "Turkey" bölümünde sunulmuştur. Bk. Great Exhibition, *a.g.e.*, ss. 1386-1399. Bu ürünlerin gönderilme süreci ile fuarın Osmanlı-İngiliz ilişkileri bağlamında

1851 tarihinde Osmanlı Devleti'nin bu fuarda sergileyeceği ürünlerle bunlara nezaret eden çeşitli seviyelerdeki devlet görevlilerini götüren Feyz-i Bârî¹⁶ ismiyle bilinen fırkateyn vapuruna binerek İstanbul'dan ayrılmış ve dört gün sonra o zamanlar İngiltere Devleti'nin kontrolü altında bulunan Malta'ya ulaşmıştır. Malta'da bu vapurdan ayrılan yazar, seyahatine İtalya ve İsviçre'nin çeşitli şehirleri üzerinden tahminimize göre tek başına devam etmiş ve Avrupa'da yaklaşık 50 gün süreyle birçok şehri ve yeri gezdikten sonra 25 Mayıs 1851 civarında Londra'ya geçmiştir. Londra'da Osmanlı Sefirliğinde yaklaşık 20 gün kalan yazar, dönüşünde Fransa, Belçika, Almanya ve Avusturya'nın çeşitli merkezlerini gezdikten sonra Tuna Nehri üzerinden çeşitli yerleri görerek Temmuz ayı sonlarına doğru İstanbul'a ulaşmıştır. Yazar, seyahat notlarını, anılarını ve değerlendirmelerini yazmayı Şubat 1852 yılında Seyahatname-i Avrupa ve Avrupa Lâyihası olarak isimlendirilebilecek şekilde hiçbir başlık kullanmadan iki kısım olarak tamamlamıştır.

Yazdığı bu çalışmanın birinci kısmını Seyahatname-i Avrupa başlığı altında büyük ihtimalle aynı yıl bastırarak yayımlayan yazar, Avrupa milletlerinin sosyal düzeni ve devlet yapısına dair değerlendirmelerini bir rapor şeklinde anlattığı ve bu dönemde lâyiha kelimesiyle anılan ikinci

değerlendirilişi üzerine bk. K. L. Jennings, "Islam ex situ: The 'Othering' of the Ottoman at and after the Great Exhibition, 1851-1901", (Waikato Üniversitesi, Yeni Zelanda, Yüksek Lisans Tezi, 2018)

16 Bu vapurun ismi dönemin diğer yazarları tarafından özellikle Fransızca ve İngilizce yazılan diplomatik belgelerde yazıldığı şekliyle Feyz-i Bahri olarak da gösterilmiştir. Osmanlıca arşiv belgelerinde ise vapurun ismi buradaki gibi, Feyz-i Bârî şeklindedir. Bk. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, BOA. A./AMD. 30-11 (H-26-04-1267), 23-7 (H-29-12-1266), HR.SFR. 3. 24-2 (M-20-09-1855), Turan, *Seyahatname-i Londra*, s. 35.

kısmını ise araştırmalarımıza göre yayımlamamıştır. Biz, bu çalışmamızda bu ikinci kısmı, yazarın birinci kısım için kullandığı başlığa yakın olması hasebiyle Avrupa Lâyihası olarak isimlendiriyoruz.

Matbu Seyahatname-i Avrupa

1852'de basıldığını düşündüğümüz *Seyahatname-i Avrupa*, 50 sayfalık bir eserdir. Matbu eserin elimizdeki tek nüshasının üzerinde kitabın nerede, hangi matbaada ve kaç yılında basıldığına dair herhangi bir açıklama yoktur. Osmanlı dönemi basılı eserlerinin ayrıntılı katalog bilgilerini gösteren Özege Kataloğu'nda da eserin yayın yeri, matbaası ve yayın yılına dair bilgiler verilememiştir.¹⁷ Ancak yazarın kendi el yazısıyla yazdığı ve bizim üzerinde çalışma imkânı bulduğumuz müellif nüshasında, yani elyazması nüshanın sonunda ketebe kaydı olarak gösterilen “Sene 68, 8 Cemâziyelevvel” [29 Şubat 1852] bilgisi bizce eserin yazar tarafından bitirildiği tarih olarak değerlendirilmelidir. Ancak, gene de matbu eserin tam ve kesin olarak ne zaman, nerede ve hangi matbaada basıldığını şimdilik bilmiyoruz. Bununla birlikte, bu dönemde bu türden çalışmaların basıldığı yerin genel olarak başkent İstanbul olmasının yanı sıra yazarın kendisinin üst düzey güçlü bir devlet adamının oğlu olarak İstanbul'da iyi bir memurluk görevinde bulunması gibi sebeplerle eserini İstanbul'da aynı yıl, yani 1852 yılında bastırması olabileceği görüşündeyiz.

17 Özege'nin verdiği bilgiler şu şekildedir: “Seyahatnâme-i Avrupa (10566) Yazar: Mehmed Rauf, Sayfa: 50, Özege: 17907. (50 s., 19x13, 17x10,5), yer, matbaa, tarih yok.” M. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, C. 4, Fatih Yayınevi, İstanbul 1971-1977, s. 1564.

Matbu eserle ilgili olarak karşılaşılan bir diğer önemli problem de eserin Atatürk Kitaplığı koleksiyonunda 41-48. sayfaları eksik olan nüshasından başka hiçbir nüshasının şu ana kadar bulunamamış olmasıdır. İBB Atatürk Kitaplığı 914 914 (Bel_Osm_ K.02062) katalog numarasıyla saklanan nüsha, eserin bilinen ve ulaşılabilen tek nüshası olduğundan, alanda şu ana kadar yapılmış akademik çalışma ve değerlendirmelerde zorunlu olarak bu eksik nüsha kullanılmıştır. Eksik olan sayfalarda yazarın Paris, Brüksel, Berlin ve Viyana gibi önemli merkezlere yaptığı geziler anlatıldığından yapılan çalışmalarda doğal olarak bu kısımlar eksik kalmış, bütününe değerlendirilmesi mümkün olamamıştır. Bununla birlikte yazarın, ismini, gezisinin amacını ve seyahate başlama tarihini eserin başında açıkça ifade etmesi, yazarın mesleğini, dönemini ve niteliğini ortaya koyduğu gibi eserin kapsamını ve Osmanlı devlet adamları tarafından daha önce Avrupa'ya yapılmış seyahatleri anlatan eserler arasındaki konumunun görülmesi bakımından değerli veriler de sunmaktadır. Ancak, eserde basım tarihi gösterilmediğinden yazarın seyahatine başladığı tarih olarak gösterdiği hicri 1267 (1851) tarihinin bazı katalog kayıtları ile akademik incelemelerde zaman zaman bizce yanlış olarak eserin basım tarihi olarak gösterilmesine yol açmıştır.¹⁸

Elyazması Nüsha

Yazarın kendisi tarafından yazıldığını düşündüğümüz yazma nüsha Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüpha-

18 Caspar Hillebrand, *A Researchers' List and Bibliography of Ottoman Travel Accounts to Europe*, 2. bs., Bonn University, Bonn 2014, s. 12.

nesi 117 katalog numarasıyla saklanmaktadır. Yazmanın Fuad Köprülü'den intikal ettiği sanılmaktadır. Yazmanın tamamı 32 yaprak, boyutları 232 x 148 mm ile 180 x 94 mm şeklindedir. Yazma, Babialı rikası denilen Tanzimat döneminde yaygın kullanılan yazı tarzıyla son derece düzgün ve okunaklı bir şekilde yazılmıştır. Kâğıt, aharlı, kalın ve sarı renkli bir kâğıttır. Koyu yeşil renkli cildin alt ve üst kapağı üzerinde modern tarzda çizilmiş yaldızlı şemse, üçlü bordür ve köşebentler vardır. Yazma, başlıksız iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, 1b-24b sayfalarında bulunan ve yazar tarafından kitap olarak bastırılan eserde Seyahatname-i Avrupa adı verilen kısımdır. İkinci bölüm ise 25a-32b sayfalarında Avrupa Lâ-yihası adını verdiğimiz kısımdır. Yazmada her sayfada genel olarak 23 satır bulunsa da eserlerin başlangıç sayfaları olan 1b ve 25b'de 17 satır, bitiş sayfaları olan 24b'de 9, 32b'de ise 5 satır bulunmaktadır. Yalnız, genel satır düzenine aykırı olarak başlangıç ve bitiş sayfası olmamasına rağmen 32b'de 22 satır bulunmaktadır. Yaprakların b yüzünün sol alt köşesinde reddadeler düzenli olarak gösterilmiştir.

1b sayfasında 2 satırda, 2a sayfasında ise 3 satırda üzeri çizilmiş kelimeler ve ibareler bulunmaktadır. Bunlar için bazen derkenara, bazen de çizilerek iptal edilmiş satırın üzerine düzeltmeler veya eklemeler yazılmıştır. 1b'de "tebâlarına bir kat daha ticâret ettirmek," kelimelerinin üzeri çizilerek iptal edilmiş, gene bu satırın altında "hâricden diyarlarına nükûd gelmek," ibaresinin üzeri çizilerek bunun yerine derkenarda gösterilen "tebâlarına bir kat daha ticaret ettirmek" ibaresi eklenmiştir. 2a'nın 4. satırındaki son kelimeler silinerek derkenara yazılan "bu abd-i âciz yânî âmedî hulefâsından Mehmed Ra'ûf" ibaresi eklenmiştir. Gene aynı sayfanın 5.

ve 6. satırlarında devam eden ibarenin ilk kelimeleri silinmiş, diğer kelimelerin ise üzerleri çizilerek iptal edilmiştir. Silinmiş olsa da bu satırlarda okunabilen kelimeler ile üzeri çizilerek matbu metne alınmayan kelimeler şöyledir: “Rif’at Paşa hazretlerinin hıdmet-i sefâretle elli sekiz târihinde ikinci defa Viyana azîmetinde on üç yaşında oraya berâber giderek Avrupalıların...” Ayrıca 6. satırda üzeri çizilerek iptal edilen “ikinci defa Viyana azîmetinde” kelimelerinin üzerinde yazarın sonradan eklediği “bundan akdem” ve “azîmetimde” kelimeleri vardır ki bunlar matbu esere alınmış kelimelerdir. Ayrıca 14b’de “ortası direkler ile tefrîk olunarak bir yanında sırasıyle dükkânlar ve diğer tarafı,” 22b’de “bunda bulunan,” 23b’de “içerisi büyük değil ise de hâricinde cesim ve cedîd varoşları olup kale derûnundaki” şeklinde derkenar eklemeleri mevcuttur. Eserin bitiriliş tarihi, ikinci metnin yani Lâyihanın sonu olan 32b sayfasındaki ketebe kaydında verilen “Sene 68, 8 Cemâziyelevvel” [29 Şubat 1852] şeklinde gösterilmiştir.

***Seyahatname-i Avrupa* Üzerine Yapılmış Çalışmalar**

Seyahatname-i Avrupa’nın daha önce tam metni tespit edilemediği gibi eser üzerine ayrıntılı metin ve inceleme çalışması da yapılmamıştır. Bilinen eksik nüshasının dışındaki kütüphanelerde nüshasının olmaması eserin oldukça az basıldığını göstermektedir. Bizim burada değerlendirdiğimiz elyazması metin de daha önce herhangi bir şekilde incelenmemiştir. Bununla birlikte, *Seyahatname-i Avrupa*, Osmanlı Türk aydınının Avrupa’ya yaptığı seyahatler hakkında yazılmış eserler ile bu aydınların Avrupa toplumlarına bakışına ve oluşturdıkları Avrupa imajı üzerine yapılmış bazı bilimsel

çalışmalarda kısmen değerlendirilmiştir. Bu çalışmalar arasında Baki Asiltürk'ün 2000 yılında kitap olarak yayımlanmış doktora tezi *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa* ile İbrahim Şirin'in 2006 yılında kitaplaşan doktora tezi *Osmanlı İmgeleminde Avrupa* başlıklı çalışmaları Mehmed Rauf'un eserine değinen önemli incelemelerdir.¹⁹ Veruschka Wagner tarafından mevcut matbu metin üzerine hazırlanmış "Mehmed Rauf'un Avrupa Seyahatnamesi Üzerine Bir Değerlendirme" isimli makale adından da anlaşılacağı üzere metin üzerine bir değerlendirme yazısıdır.²⁰ Son dönemlerde Osmanlı Devleti'nin 1851 Londra Fuarı'na katılma serüveni ile bu katılımın iki ülke arasında yarattığı ekonomik, siyasal ve sosyal gelişmelere dair yapılmış bazı çalışmalarda ise konuya dair birinci elden ayrıntılı bilgiler sunan Mehmed Rauf'un *Seyahatname-i Avrupa ve Avrupa Lâyihası* yeterince değerlendirilmediği gibi büyük ölçüde 1851 Londra Fuarı'na dair bir eser olan yazarı hakkında fazla bilgiye sahip olmadığımız *Seyahatname-i Londra*²¹ da ayrıntılı değerlendirilmemiştir.²² Bununla birlikte hem *Seyahatname-i Avrupa* hem de *Avrupa Lâyihası* üzerine inceleme ve değerlendirme nitelikli iki önemli makale çalışması da kısa süre önce yayımlanmıştır.²³

19 Bk. Baki Asiltürk, *Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000, Şirin, *Osmanlı İmgeleminde*.

20 Veruschka Wagner, "Mehmed Rauf'un Avrupa Seyahatnamesi Üzerine Bir Değerlendirme", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 26 (2014-2), ss. 97-127.

21 Turan, *Seyahatname-i Londra* ve Erkan Serçe, *Bir Osmanlı Aydınının Londra Seyahatnamesi*, İstiklal Kitabevi, İstanbul 2007.

22 Bu çalışmalar arasında bk. Jennings, *a.g.e.*, Tekdemir, *a.g.m.* ve Gülname Turan, "Turkey in the Great Exhibition of 1851", *Design Issues* 25-1 (2009), ss. 64-79.

23 Makalelerden birisi yazar Mehmed Rauf'un kimliğine, diğeri ise Lâyiha'nın genel özelliklerine dairdir: Fikret Turan, "Seyahatname-i Avrupa'nın Yazarı Mehmed Rauf'un Kimliğine Dair Yeni Bilgiler ve Tespitler", *İÜEF Türk Dili*

***Seyahatname-i Avrupa* Üzerine Bazı Tespitler**

Mehmed Rauf, *Seyahatname-i Avrupa*'nın girişine klasik eserlerde kalıp olarak görülen besmele, Allah'a hamd (hamdele), peygambere salavat (salvele) ve dönemin padişahına medhiye metinlerinden oluşan dua kısmı koymamıştır. Yazar doğrudan doğruya konuya girerek eserinin neyle ilgili olduğunu açıkladıktan sonra kendi ismini, işini ve eseri yazmasındaki amacını, yani sebep-i telifini açıklar. Yazar, kendisinin Osmanlı idari sisteminde daha çok padişahla bakanlıklar arasındaki yazışmaları yapan ve düzenleyen hariciye nazırlığına bağlı âmedî kaleminde görevli kâtiplerden, yani âmedî hulefâsından Mehmed Rauf olduğunu, eseri yazmadaki amacının ise Londra Fuarı'nı görmek, dil öğrenmek, Avrupa'nın önemli yerlerini gezmek, seyahat etmek ve ileride Avrupa'ya gidecek olanlara seyahatlerinin öncesinde bilgi vererek onları aydınlatmak olduğunu söyler. Daha sonra yolculuğuna hangi vapurla nasıl başladığını açıklayarak seyahatini anlatmaya başlar. Eserinde dinî konulara girmeyen ve İslami referanslarda bulunmayan yazarın bu stilistik yaklaşımı sonraki dönemlerde yaygınlık kazanarak kitaplarda uygulanan hâkim üslup olmuştur.

Mehmed Rauf eserinde anlattığı konuların seçiminde esas olarak gezdiği ülkelerin ve şehirlerin büyük mimari eserlerini, şehircilik uygulamalarını ve altyapı kurumlarını öne çıkarmış, bu memleketlerde yaşayan insanlara, topluluklara ve bunlarla kurduğu ilişkilere dair hemen hemen hiçbir şey söylememiştir. Eserde esas olarak saraylar, kiliseler, kaleler, okul

ve Edebiyatı Dergisi (TUDED) 60/2 (2020), ss. 747-760 ve Fikret Turan, "Seyahatname-i Avrupa Yazarı Mehmed Rauf'un "Avrupa Layihası" İsimli Basılmamış Eseri Üzerine", *Türkiyat Mecmuası* 30/2 (2020), ss. 735-755.

binaları, anıt kapılar ve kuleler, teşrihhaneler, rasathaneler, tiyatro binaları, parklar, büyük caddeler, yollar, demiryolları, köprüler, limanlar ve ulaşım araçları en çok anlatılan konulardır. Yazar esasen bir ülkenin kalkınmışlığını, modernliğini ve gelişmişliğini gösteren göz alıcı, kalıcı ve etkileyici büyük, kendi deyimiyle “cesim” bilim, sanat, din, kültür ve ekonomik yatırım yapılarına odaklanır. Çevresinden, arkadaşlarından, iletişimde bulunduğu kişilerden ve karşılaştığı bireysel sorunlardan hemen hemen hiç bahsetmemesi ve oldukça ciddi ve resmî bir tonla sadece ve sadece memleketlerin öne çıkan bu mekânsal özelliklerinden bahsetmesi, eserin seyahatname ile sefaretname arasında bir yere konumlandırılabilceğini düşündürmektedir. Bu ölçülü ve ağırbaşlı tutum, kısmen yazarın kendi kişiliğinin, kısmen yaptığı işin, kısmen de aile mensubiyetinin ve sosyal statüsünün belirlediği kendine özgü bir yaklaşım olmuştur diyebiliriz.²⁴

Mehmed Rauf'un Avrupa'da Gezdiği Yerler ve Yolculuk Süresi

Yazar, 6 Nisan 1851 tarihinde Londra'daki Büyük Sergi de denilen Londra Fuarı'nda sergilenecek olan Osmanlı ürünleri ile devlet görevlilerini götüren Feyz-i Bari Vapuru'na binerek yolculuğuna başlamış, 10 Nisan günü Malta'da bu vapurdan inerek İtalya üzerinden seyahatine bir başka deyişle büyük turuna devam etmiştir. Avrupalı asilzadeler, devlet adamları ve varlıklı kişilerin bireysel kültürlerini artırmak ve yabancı

24 Bu bağlamda seçilen konular ve tercih edilen üslup bakımından Mehmed Rauf'un tavrı aynı dönemde Londra'yı ziyaret ederek anılarını geniş bir serbestlikle anlatan *Seyahatname-i Londra*'nın yazarının tavrından oldukça farklıdır. Bk. Turan, *Seyahatname-i Londra* ve Serçe, *a.g.e.*

dil bilgilerini geliştirmek amacıyla başta İtalya, Fransa, Avusturya ve İngiltere şehirleri olmak üzere Avrupa'nın önemli kültür ve sanayi merkezlerine yaptıkları aylar süren "grand tour" denilen büyük gezilerine benzer şekilde, yazarımız seyahatini bu turlarda en çok gezilip görülen şehir, kasaba ve coğrafi noktaları kapsayacak şekilde oluşturmuş ve bu gezisini belirli güzergâhlar üzerinden gidiş-dönüş olarak yaklaşık 4 ayda tamamlamıştır. Eserinde sadece İstanbul'dan ayrılma tarihini somut ve net olarak açıklayan yazar, gezdiği şehirleri ve ziyaret ettiği yerlerde hangi tarihlerde bulunduğu dair bilgi vermediği gibi İstanbul'a döndüğü tarihi de yazmamıştır. Bununla birlikte hangi şehirde kaç gün veya kaç saat kaldığına ve yolculukların ne kadar sürdüğüne dair her zaman olmasa da sık sık bilgiler verir. Mesela, İstanbul'dan ayrılan vapurun Malta'ya varışının dört gün sürdüğünü "İstanbul'dan hareketimizin dördüncü günü İngiltere Devleti'nin taht-ı idâresinde olan Malta ceziyesine muvâsalat olunup" gibi, Roma'da kalış süresini ise "mahalde yedi gün ikâmet olunduktan sonra gece dilicans dedikleri yolculara mahsûs olan arabaya binilerek on saatde Bahrişefid'de Roma'nın iskelesi olan Çivitavekka'ya gelinmiştir." gibi ifadelerle ziyaretlerinin ve yolculuklarının süresini büyük ölçüde açıklar. Ancak, bazen özellikle yolculuk sürelerini hiç vermediğinden, bazen de bu süreleri oldukça tahmini ifadelerle dile getirdiğinden yazarın gezdiği şehirleri ve yerleri tam olarak hangi tarihlerde ziyaret ettiğini tam bir kesinlikle belirlemek mümkün olamamaktadır.

Yazar, yolculuklarını genel olarak vapur, tren, dilicans denilen lüks atlı araba ve geleneksel atlı araba ile yaparken, bir yerde, İsviçre dağlarını aşarken kısa bir süre kızakla yolculuk yapmıştır. Ülkeler arasındaki yolculuklarında daha çok vapur

ve tren, yakın şehirler arasında dilicans, diğer daha yakın gezilerinde ise geleneksel atlı arabalar kullanmıştır.

Gezdiği şehir, turistik bölge ve noktalar göz önüne alındığında, yazarın seyahatini, o dönemde Avrupa'da bu türden gezileri düzenleyen bir tur firmasının organizasyonu, çok büyük ihtimalle de Avrupa'da asilzadeler ve devlet adamları için bu türden turları düzenleyen ve modern turizm hareketlerinin kurucu firmalarından olan Thomas Cook firmasının bazı turlarına katılarak yaptığını düşünüyoruz. Babası Sadık Rifat Paşa'nın daha önce üç kere Hariciye Nazırlığı, bir kere Maliye Nazırlığı ve iki kere Viyana Sefirliği yapmış olmasının yanı sıra seyahati sırasında Meclis-i Vâlâ Reisliği gibi önemli bir mevkide bulunmasının, oğlu Mehmed Rauf'un bu türden pahalı bir tur organizasyonuna katılabilesine maddi ve manevi desteklerin sağlanmasında etkisinin olabileceğini düşündürmektedir.

Yazarın eserde verdiği somut bilgilerin yanı sıra ortaya konan genel ve tahmini sayılacak verileri değerlendirdiğimizde yazarın 6 Nisan 1851'de başlayan Avrupa seyahatini, en son olarak Varna'dan bindiği vapurun yaklaşık 25 Temmuz 1851'de İstanbul'a varmasıyla sona erdiğini ve böylece bu seyahatin toplamda üç buçuk-dört ay kadar sürdüğünü söyleyebiliriz. Metinde sunulan bilgilerden, yazarın bu seyahatinde en uzun süreyle bulunduğu yerleri Londra'da 20 gün, Viyana'da 15 gün, Malta'da 11 gün, Paris'te 10 gün, Roma'da 7 gün, Berlin'de 5 gün, Napoli ve Venedik'te de 4'er gün, Milan'da 3 gün ve Floransa'da 2 gün şeklinde sıralayabiliriz. Yazarın seyahatinde bahsettiği diğer şehirlerde bazen bir gün, bazen bir gece, bazen de birkaç saat geçirilmiştir. İsimleri belirtilen ve içlerinde bazı önemli şehirlerin de bu-

lunduğu bazı yerler ise hiç gezilmemiş, sadece içinden veya kıyılarından geçilmiştir.

Yazarın seyahatinin Londra'ya kadar gezdiği yerleri içeren kısmı, yani gidiş kısmının rotası, Londra'dan İstanbul'a kadar gelirken gezdiği yerleri içeren dönüş kısmının rotasından farklıdır. Gidiş kısmı Malta, İtalya şehirleri, İsviçre, bazı Alman şehirleri ve Kuzey Fransa üzerinden yapılmış, dönüş ise Fransa, Belçika, Almanya ve Avusturya'dan sonra Tuna Nehri üzerindeki Budapeşte ve bazı başka şehirlerden geçildikten sonra Varna üzerinden yapılmıştır. Zaman zaman bazı şehirler arasında var olan birden çok güzergâhtan hangisinin kullanıldığına dair açıklayıcı bilgi verilmemiştir. Bununla birlikte yazarın verdiği mevcut bilgilere dayanarak seyahat sırasında gezilen yerlerin ziyaret tarihleri, gidilirken kullanılan ulaşım vasıtaları ve buralarda geçirilen süreleri yaklaşık olarak şu şekilde değerlendirmektedir:

Gidiş:

İstanbul, yola çıkış 6 Nisan 1851.

Malta, varış 10 Nisan 1851, ayrılış 21 Nisan 1851 (vapurla gelinmiştir, 11 gün kalınmıştır)

Messina, varış 22 Nisan 1851, ayrılış 22 Nisan 1851 (vapurla, birkaç saat kalınmıştır)

Napoli, varış 23 Nisan 1851, ayrılış 27 Nisan 1851 (vapurla, 4 gün kalınmıştır)

Terracina, varış 27 Nisan 1851, ayrılış 28 Nisan 1851 (atlı arabayla, 1 gün kalınmıştır)

Roma, varış 29 Nisan 1851, ayrılış 5 Mayıs 1851 (atlı arabayla, 7 gün kalınmıştır)

Livorna, 6 Mayıs 1851 (vapurla, 3-4 saat kalınmıştır)

Pisa, 6 Mayıs 1851 (trenle, 1,5 saat kalınmıştır)

Floransa, varış 6 Mayıs 1851, ayrılış 8 Mayıs 1851 (trenle, 2 gün kalınmıştır)

Bolonya, 9 Mayıs 1851 (atlı araba, 1 saat kalınmıştır)

Ferrara, varış 9 Mayıs 1851, ayrılış 10 Mayıs 1851 (atlı arabayla, 1 gün kalınmıştır)

Padova, 10 Mayıs 1851 (atlı arabayla, 1 saat kalınmıştır)

Venedik, varış 10 Mayıs 1851, ayrılış 14 Mayıs 1851 (trenle, 4 gün kalınmıştır)

Verona, 14 Mayıs 1851 (trenle, 2-3 saat kalınmıştır)

Peskiera (Peschiera del Garda) 14 Mayıs 1851 (atlı araba, içinden geçerek)

Di Garda Gölü, 15 Mayıs 1851 (kıyısından geçilerek)

Treviglio, 15 Mayıs 1851 (içinden geçilerek)

Milano, varış 15 Mayıs 1851, ayrılış 18 Mayıs 1851 (trenle, 3 gün kadar kalınmıştır)

Komo Gölü ve Komo Şehri 18 Mayıs 1851 (2,5 saat kalınmıştır)

Bellano Köyü, 18 Mayıs 1851 (vapurla, 5-6 saat kalınmıştır)

Kiyasso (Chiasso), 18 Mayıs 1851 (dilicansla, içinden geçilerek)

Lugano, 18 Mayıs 1851 (dilicansla, içinden geçilerek)

Klaskino (Piz Cristallina?), 19 Mayıs 1851 (dilicansla, içinden geçilerek)

Rinaylanor (Rheinwaldhorn?), 19 Mayıs 1851 (dilicansla, içinden geçilerek)

Sengu (Piz Segnas?), 19 Mayıs 1851 (dilicansla ve kızakla, üzerinden geçilerek)

Lucerne Gölü, Flüelen Köyü, varış 19 Mayıs 1851, ayrılış 20 Mayıs 1851 (dilicansla ve kızakla, 1 gün kalınmıştır)

Basel, varış 21 Mayıs 1851, ayrılış 22 Mayıs 1851 (vapurla ve atlı arabayla, 1 gün kalınmıştır)

Strazburg, 22 Mayıs 1851 (trenle, birkaç saat kalınmıştır)

Manheim, 22 Mayıs 1851 (vapurla, içinden geçiliyor)

Mainz, varış 22 Mayıs 1851, ayrılış 23 Mayıs 1851 (vapurla, 1 gün kalınmıştır)

Kolonya (Köln), 23 Mayıs 1851 (vapurla, 5-6 saat kalınmıştır)

Kale (Calais), 24 Mayıs 1851 (trenle, birkaç saat kalınmıştır)

Dover, varış 24 Mayıs 1851, ayrılış 25 Mayıs 1851 (vapurla, 1 gün kalınmıştır)

Londra, varış 25 Mayıs 1851, ayrılış 15 Haziran 1851 (trenle, 20 gün kadar kalınmıştır)

Dönüş:

Capel-le-Ferne? 15 Haziran 1851 (trenle, birkaç saat kalınmıştır)

Boulogne-sur-Mer, varış 15 Haziran 1851, ayrılış 16 Haziran 1851 (vapurla, 1 gün kalınmıştır)

Amyin (Amiens), 16 Haziran 1851 (trenle, içinden geçilerek)

Paris, varış 16 Haziran 1851, ayrılış 27 Haziran 1851 (trenle, 10 gün kalınmıştır)

Brüksel, varış 28 Haziran 1851, varış 29 Haziran 1851 (trenle, 1 gün kalınmıştır)

Bevye? (Wavre?), 29 Haziran 1851 (trenle, içinden geçilerek)

Main? (Mainz?), 29 Haziran 1851 (trenle, içinden geçilerek)

Eksile-Şapel (Aix-La-Chapelle, Aachen), 29 Haziran 1851 (trenle, içinden geçilerek)

Kolonya (Köln), 30 Haziran 1851 (trenle, 3-4 saat kalınmıştır)

Hannover, 1 Temmuz 1851 (trenle, içinden geçilerek)

Brunswick, 1 Temmuz 1851 (trenle, içinden geçilerek)

Berlin, varış 1 Temmuz 1851, ayrılış 5 Temmuz 1851 (trenle, 4 gün kalınmıştır)

Prag, 5 Temmuz 1851 (trenle, içinden geçilerek)

Viyana, varış 6 Temmuz 1851, ayrılış 21 Temmuz 1851 (trenle, 15 gün kalınmıştır)

Pressburg (Bratislava), 21 Temmuz 1851 (vapurla, kıyılarından geçilerek)

Peşte, Budin, 21 Temmuz 1851 (vapurla, birkaç saat kalınmıştır)

Petro-Varadin, Mohaç, Zemun, Belgrad, Adakalesi, Vidin, Ruscuk, 22-23 Temmuz 1851 (vapurla, kıyılarından geçilerek)

Silistre, 23 Temmuz 1851 (vapurla, birkaç saat)

Varna, 24 Temmuz 1851 (atlı arabayla, birkaç saat)

İstanbul, 25 Temmuz 1851 (vapurla)

AVRUPA LÂYİHASI HAKKINDA

Elyazması metnin 25a-32b sayfalarında yer alan ve *Avrupa Lâyihası* adını verdiğimiz kısım yazarın gezip gördüğü ve incelediği Avrupa devletlerine, şehirlerine ve toplumlarına dair genel görüşlerini içermektedir. Osmanlı idare sisteminde yapılan ıslahat çalışmalarına katkı amacıyla Avrupa'ya gönderilen devlet memurlarının tecrübelerini ve görüşlerini bir lâyiha olarak kurumlarına sunmasının bir idari uygulama ve gelenek olduğu düşünülürse, yazarın da bir rapor halinde oluşturduğu görüşlerini kendisini Avrupa'ya izinli olarak gönderen çalıştığı kurumdaki amirlerine sunduğunu söyleyebiliriz.²⁵ Yazar, lâyihasında gezip gördüğü Avrupa devletlerini oldukça başarılı bulurken bu ülkelere dair eleştirilecek veya olumsuz sayılabilecek herhangi bir şey söylemez ki bu durum 19. yüzyıl Osmanlı aydınları için genel bir yaklaşım şeklidir. Avrupa'nın gelişmesini sağlayan şartları ve faktörleri açıklarken, yazar, Avrupa devletlerinde görevli üst düzey memurlarının seçimi ve statüsü, Avrupa ülkelerinin uluslararası politikaları, askerlik sistemi, eğitim kurumları,

25 Islahat çalışmalarında yararlanmak üzere devlet memurlarının lâyihalar yazarak görüşlerini bildirmeleri özellikle III. Selim döneminde hız kazanmış ve sonradan devlet sistemi içinde yaygın bir uygulama ve gelenek haline gelmiştir. Konuya dair bk. Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimât'a Islâhât Düşünceleri", *İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri* 8 (1999), ss. 25-64; Ali İbrahim Savaş, "Lâyiha Geleneği İçinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Islahat Projelerindeki Tespit ve Teklifler", *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9 (Bahar 1999), ss. 87-113; Fatih Yeşil, "III. Selim Devri Siyasî Literatürüne Bir Katkı: Yeni Bir Lâyiha Üzerine Notlar", *Belleten* LXXVI (2012), ss. 75-146.

ulaşım, turizm, vergi, özel teşebbüs ve bankacılık gibi alanlardaki uygulamalarından bahseder. Yazara göre bütün bu uygulamalar ve kurumlar halkın refahını yükseltmeyi, nüfusu artırmayı, altyapıyı geliştirmeyi ve üretimi ileriye götürmeyi amaçlamaktadır. Avrupa devletleri bu işleri yaparken de halkın can ve mal güvenliği ile ırz ve namusunun korunup kollanması hususlarına çok önem verirler.

Yazara göre devlet memurlarının eğitimlerine, atanmalarına, sosyal haklarına ve sorumluluklarına dair uygulamaların Avrupa'nın başarısındaki payı büyüktür. Memurlar devlet işlerine dair fikirlerini açıkça söylerler. Devlet işlerine dair yapılan toplantılarda korkmadan bildiklerini serbestçe beyan edip devlet ve milletleri hakkında faydalı görüşler ortaya koyarlar. Memurlar liyakat esasına göre seçilir. Yabancı dile aşina olup devletlerinin görüşlerini ve yaşadığı dönemin eğilimlerini bilirler. Memurlar devlet dairelerinde gereksiz yazışma ve evrak işi yapmazlar. Devlet meselelerini kendi başlarına halledecek seviyede yetkin olmalarından dolayı taşra memurları da iş yapmak için bakanlardan ve yüksek bürokratlardan izin istemek amacıyla devlet dairelerini gereksiz evrakla meşgul etmezler.

Avrupa'da askerlik sınırlı bir süre için yapılır. Subaylar özel olarak yetiştirildiklerinden özel bir statüye sahiptirler. Düzenli büyük orduları olmasına rağmen Avrupa devletleri mümkün olduğunca savaşmamayı tercih ederler. Mağlubiyetin bedelinin ağır olduğunu bildikleri gibi her galibiyetin de bazen büyük kazançlar meydana getiremeyeceğini anlamışlardır. Bu sebeple ülkeler arasındaki sorunları askerî tedbirler yerine diplomatik yollarla çözmeyi her zaman daha çok önemserler.

Yazara göre Avrupa'da basın yayın ve kültür faaliyetleri yaparken insanlar bir sınırlamayla karşılaşmazlar. İnsanlar çok değişik konularda kitaplar yazarlar ve bastırıp yayımlarlar. Avrupa'da kadın ve erkekler arasında okuma yazması olmayan yok gibidir. İnsanlar bilgili ve eğitilmiş olduklarından devlet memurları insanlara kaba ve katı muamelede bulunmazlar.

Avrupalılar ulaşımı geliştirmek için büyük bütçelerle demiryolları, tüneller, köprüler ve setler inşa etmişlerdir. Dört bir yana yayılmış geniş ve düzgün yollar ile güçlü ve büyük köprüler ulaşımı kolaylaştırmıştır. Şehirler ve ülkeler arasında demiryolları inşa etmişlerdir. Şose isimli düzgün ve geniş karayolları da ticaret kapasitelerini artırmada ve ziraati geliştirmede hayati önemi olan yollardır. Bu dilicans denilen lüks atlı arabalar her gün tarifede belirtilen saatinde hareket eder ve bu yolları kullanarak gideceği yere ulaşır. Avrupa'da yolcular için yapılmış otel denilen çok sayıda görkemli bina da vardır. Düzenli posta ve telgraf sistemi de iletişimi oldukça kolaylaştırmıştır. Yolların yaygınlığı ve bakımı, ulaşım araçlarının bakımı ve otellerin çokluğu ve konforu seyahati kolaylaştırmış ve turizm faaliyetlerini hızlandırmıştır.

Yazara göre Avrupa'da şirketler hisse senetleri satarak büyük yatırımlara kaynak sağlarlar. Bankalar da yatırımcılara kredi vererek kalkınmaya yardım ederler. Zenginler güven içinde paralarını bankalara yatırır ve bunun üzerinden faiz kazancı elde ederler. Burada ayrıca ihracatın ithalattan daha fazla olmasına özen gösterirler. Başka memleketlerden gelen mallara gümrük vergileri koyarlar ve bu şekilde ithalatı kısımaya çalışırlar.

Mehmed Rauf, lâyhada dile getirdiği bu görüşlerini her ne kadar büyük ölçüde kendi seyahat deneyimine dayalı